

КОСТЮК НАТАЛІЯ

кандидат мистецтвознавства, доцент, старший науковий співробітник відділу музикознавства та етномузикології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

KOSTIUK NATALIYA

a Ph.D. in History of Arts, an associate professor, a senior research fellow at the NASU M. Rylskiy Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology *Musicology and Ethnomusicology* Department

Бібліографічний опис:

Костюк, Н. (2019) У пошуку можливостей міжрелігійного порозуміння (візії з приводу конференції «Візантійська літургія і євреї»). *Народна творчість та етнологія*, 5 (381), 101–108.

Kostiuk, N. (2019) Looking for the Opportunities for Interreligious Understanding (Thoughts on the Conference *Byzantine Liturgy and the Jews*). *Folk Art and Ethnology*, 5 (381), 101–108.

У ПОШУКУ МОЖЛИВОСТЕЙ МІЖРЕЛІГІЙНОГО ПОРОЗУМІННЯ (візії з приводу конференції «Візантійська літургія і євреї»)

Міжнародна наукова конференція «Візантійська літургія і євреї» (*The Byzantine Liturgy and the Jews*), що була проведена в липні цього року в ошатному румунському місті Сібіу, розгорталася на перетині богословських, джерелознавчих, культурологічних і мистецтвознавчих інтересів. Ефективність дискусійних планів було забезпечено найвищим рівнем організації, високою кваліфікацією досвідчених учених і гідним представленням молодих дослідників. Проблема заходу зацікавила вчених майже з усіх континентів і різних за профілем авторитетних наукових інституцій. Тільки одного разу було застосовано одночасне проведення двох секцій, тому була можливість почути практично всі виступи і сформувані цілісні враження про спектр

наукових пошуків і результати досліджень. Ініціатором проведення і приймаючою стороною виступив Інститут екуменічних досліджень Університету ім. Люціана Благі (*Institute of Ecumenical Research, Lucian Blaga University*), а безпосередніми високопрофесійними координаторами організаційного процесу – професор, доктор Стефан Тоблер (*Stefan Tobler*), Александру Іоніте (*Alexandru Ioniță*) і Антоанета Сабау (*Antoaneta Sabău*). Надані учасниками матеріали слугуватимуть успішному здійсненню ширшого дослідницького проекту «Єврейсько-християнський діалог між релігійною толерантністю та антисемітизмом: документи, інтерпретації, перспективи в православному контексті», який здійснює Інститут екуменічних досліджень.

Передумовою цього дослідницького проєкту є ідея, що антисемітизм є чутливим і загрозливим показником динаміки політичних і культурно-суспільних рухів щодо характерних для сучасного західного світу релігійної толерантності та індивідуальної свободи. І якщо після Другої світової війни внаслідок змін в офіційних доктринах католицької і протестантської церков ситуація істотно пом'якшилася, то, як було заявлено в запрошенні до участі, «в домінуючому християнсько-православному просторі Східної Європи ситуація релігійного антиїудаїзму ще не обговорювалася». Тому висвітлення актуальних для сучасного екуменічного процесу і важливих в історичному й міжнаціональному ракурсах проблем, прецедентів і тенденцій центрувалось довкола літургійного служіння візантійського обряду. Було охоплено численні аспекти відправ добового кола та інших богослужінь і, що показово, родів літургійного мистецтва та навіть традицій, що формували їхній контекст і впливали на характер іудейсько-православних взаємин у різні історичні періоди та в різних ареалах. Учасники конференції – представники богословських традицій різних конфесій і чернечих орденів – здебільшого демонстрували критичний підхід до антиєврейських тенденцій. Тому чимало доповідей було присвячено текстології та компаративному аналізу літургійних піснеспівів, патристичних джерел, гомілетичних і ертологічних матеріалів, і навіть канонічної та народної іконографії, що підтримували чи інспірували антиєврейські тенденції. Здійснені виступи, як передбачалося, мають якісно поглибити методологічну, джерельну і фактологічну основу подальших досліджень делікатної теми.

При отриманні запрошення проблематика конференції видалася віддаленою від генеральної проблематики досліджень ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ. Але численні її аспекти є важливими для триваючого і в нашому Інституті вивчення загальних і регіональних процесів у національних

культурах; джерел і наслідків давніх подій та процесів; можливостей, що відкриває текстологічне і компаративістичне вивчення богослужбових текстів, літописних, хронікальних та інших джерел.

Уже на початку традиційних привітань учасникам наголошувалося на засадничій причині проведення форуму, а саме – гострій необхідності активізувати міжетнічний і міжрелігійний діалог для результативних дискусій і знаходження точок порозуміння. Домінуючий напрям обговорень проблеми в зрізах багатьох конфесій на цьому етапі був визначений у вступних виступах організаторів конференції. Безпосередньо в ході виступів, у яких поєднувались інформаційні та аналітичні ракурси, складалося структуруюче уявлення про багатоаспектність проблеми. Запропоновані вченими доповіді групувалися в кілька напрямів.

Передусім було порушено питання ідентифікації предмета досліджень у богословському й культурно-релігійному контекстах. Аналіз трактування термінів «народ Божий» та «Ізраїль» у літургійній гімнографії було започатковано М. Азаром¹ і продовжено А. Іоніте та Х. Бухінгером². Цей дослідник інтерпретував поняття «Ізраїль» та «євреї» в обраному джерелі як риторичні конструкції у контексті значення антиїудейських чинників у розвитку парадигми візантійського церковного року. Термінологічні аспекти в контекстуальному руслі представлення євреїв у візантійській традиції аналізували С. Канері³, П. Аргарате⁴. Цілоком закономірними були пропозиції нової термінології, що синтезувала звичні поняття з досліджуваним контекстом і процесами⁵. Їх одиничні приклади зумовлені максимальною обережністю підходу до літургійної сфери і вивіреними можливими смисловими і контекстуальними аспектами у введеному терміні поза поширеною в гуманітаристиці метафоричністю.

Дотичними виявилися доповіді з питання розуміння теофанії в патристичних ученнях. Б. Букур (*Bogdan Bucur; Duquesne University,*

Пітсбург, США) у доповіді «Відсутність точки теофанії: «сліпа точка» в патристичному вченні та її наслідки для розуміння антиєврейських текстів у візантійських вестальських гімнах» порушив питання адекватного розуміння біблійних і патристичних текстів – необхідності їхнього аналізу як частини автентичної ранньохристиянської традиції на підставі, зокрема, ранньої іконографії та донікейських текстів. Акцент на наслідках втрати джерел також був важливим: він посилив розуміння дисонансу між працями Іоанна Дамаскіна, Романа Солодкоспівця та ін. А також їхню інтерпретацію наступними поколіннями⁶. Дослідник вивів ці питання в сучасність, обґрунтувавши непідготовленість літургійної реформи в руслі христологічної ревізії Біблії.

Про важливі аспекти стародавніх етнічних взаємовідносин було проінформовано згідно до еортологічних джерел. П. Андріст⁷ на підґрунті однієї з ранньохристиянських гомілій⁸, що не кваліфікується як богословська чи літургійна, показав взаємодію літературних, паралітургійних і теологічних аспектів. Компаративістичний виклад Раду Дж. Гарбацеа (Інститут екуменічних досліджень, Сібіу, Румунія), конкретизуючи образ євреїв (виявивши відмінності навіть у їх найменуванні), у гімнографії Лазаревої суботи та відповідних проповідях, був спрямований на поліфонічне бачення проблеми (різноманітність типів символіки, численні метафори і перифрази) у патристиці й піснеспівах. Вочевидь, що в тенденції повнішого географічного та етнічного охоплення вагомою частиною став виклад С. Попа⁹. Вивчення антиєврейських мовних конструкцій у контексті відтворення в християнських і мусульманських джерелах сирійських та арабських релігійних взаємовідносин до VII ст. має значний потенціал саме з огляду запропонованого вченим історично-соціально-етнічного диференціювання нюансів лінгвістичних структур. У суголоссі з іншими доповідями, дослідник висловився про потребу визначення

їх першоджерел, припустивши відтворення в них компільованих літературних конструкцій. Цієї ж концепції дотримується і Г. Шургаіа¹⁰ на підставі нез'ясованості відповідності між втраченими давніми агіо-політичними джерелами і збереженими вірменськими, латинськими і грузинськими їх перекладами середини і кінця першого тисячоліття н. е. Учений вважає формування на їх основі синтетичного чи типового образу євреїв проблематичним: його заміщує образ «чужих», критичність до якого повинна бути наслідком розуміння абсолютно іноетнічних узагальнень.

В аналогічному контексті виявилась тенденція до перегляду інтерпретацій значення праць Отців Церкви. Про окремі аспекти цього напрямку було заявлено дуже гостро. Так, І. Перцзел¹¹ дискутуючи, «Чи є святий Іоанн Златоуст батьком візантійського антисемітизму?», доводив побутування відомих текстів не в оригінальному викладі, а як «сильно інтерпольованого візантійського» варіанту. Він висловився за ревізію цієї групи джерел шляхом видання проповідей Златоуста на новій методологічній основі – з акцентом не на проповіді, а на естетичні твори святого, зокрема – «Послання до Римлян». Аналогічний підхід виявив Е. Пойрот¹². Доповідаючи про літургійні дискурси Григорія Нарфана на підґрунті його 16 проповідей у контексті утрени, він припустив, що найважливіша проблема полягає в тому, що відбувається дискусія всіх з усіма і колосальне нарощення аспектів і значень. Тому важливо, що робиться для продовження функціонування автентичних смислів. Наголошено на необхідності ретельної уваги до теології заміщення і «очищення» візантійської літургії від антиїудейських текстів як похідних від справжніх першоджерел. А. Преупцеан¹³ аналогічні аспекти показав на матеріалі Тріодіона Андрія Критського. Те, що ситуація з переглядом літургійних текстів різних богослужінь та етнічних традицій надто неоднозначна та її вирішення є питанням далекої перспективи, серед інших

показала доповідь «Марія і євреї у візантійській літургії V і VI століть» Б. Нейл¹⁴. Адже в пліні історичного розвитку поклоніння різним святам, передусім Богоматері, що демонструє відповідний пласт грецької та сирійської гімнографії, тривка повторність антиїудейських мотивів не була не тільки знівельована, а й зберегла своє значення.

Співробітництво представників різних наукових галузей і в більшості випадків інтердисциплінарні підходи до предметів доповідей з перспективою дискусій відбувалося задля випрацювання базових рішень для розгортання подальших досліджень. Аспекти, виявлені відомою слависткою, візантологом і перекладачем Е. Міневою¹⁵, зумовлені оригінальністю підходу до проблеми з ракурсу опори на осмогласся і неминучості його впливу на зміст (особливо на ранньому етапі розвитку) християнської гімнографії. У цьому ж напрямі, підтверджуючи перспективність концепції Е. Міневої, несподівані ракурси¹⁶ розкрила П. Тома у винятково цікавому виступі (так би мовити, узагальнено-персонологічному), а саме – «Політкоректний або не антиєврейський: реконструкція профілю середнього візантійського гімнографа»¹⁷. Для цього було виконане аналітичне осмислення канонів Косми Маюмського, Іосифа Гімнографа, Іоанна Дамаскіна і студитів, що належать до осмогласся, містять відбитки агіографічної, патристичної та біблійної традицій, впливали на літургійне життя на загальному рівні й утілювали специфіку щоденного богослужіння. Вельми показово, що деякі виступи персоналістичного напрямку були дотичні до української історії. У доповіді П. Дж. Танебурго¹⁸ дослідницький дискурс було розгорнуто як розширення контексту досліджень антиїудаїзму середньовічної християнської літератури на основі письмової проповіді «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Кількісно велике звернення учасників конференції до гімнографії візантійського обряду зумовлювалось її роллю і в богослу-

жінні, і загалом у духовних і навіть ужиткових сферах суспільної культури. Вона уможливила чіткіше виявлення взаємодії між внутрішніми і зовнішніми колами щодо літургії; у найпростіших зразках апелювання до пограничних ситуацій у загальній динаміці історичних процесів; пластичне, а іноді й парадоксальне поєднання текстології з предметами різних дисциплін.

Чимало доповідей спиралося на приклади піснеспівів Страсного тижня. У щільному дотичу до вищевказаної проблематики, цей напрям був започаткований доповіддю «Напружений зв'язок між вшануванням святих Старого Завіту і співом антиєврейських гімнів» Б. Гроена¹⁹. Суттєве акцентування теми надав незалежною доповіддю «Картування антиєврейських місць Тріоді» А. Іоніте. Статистичний метод дозволив ученому переконливо показати граничне посилення присутності таких «проблемних елементів літургійної поезії» до Великої П'ятниці після аналізу понад 1500 тропарів Страсного тижня та їх проблематики. Розглянуто й деякі контекстуальні зв'язки цього пласту. «Образ "євреїв" в православній літургії Страсного тижня на тлі "антиєврейських" уривків Нового Заповіту»²⁰ В. Вітковського²¹; «Цитування Святого Письма проти євреїв у Страсному тижні православного культу»²² О. Міхаїла²³; диференційована оцінка антиїудейської конотації у проголошеннях Страсної п'ятниці в сучасних канонах візантійських і римсько-католицьких обрядах з точки зору літературних, семантичних, прагматичних і ритуальних аспектів у доповіді П. Ебенбауера²⁴. Своє бачення питання антиїудейської риторики у гімнографії цього періоду, але з локалізацією в службах у Храмі Гробу Господнього з огляду впливу на більш пізні візантійські літургії продемонстрував С. Дж. Шумахер²⁵. Його представлення теми «Палке благочестя і антиїудаїзм в пізньому стародавньому Єрусалимі: Гімни Страсного тижня з Єрусалимської грузинської книги піснеспівів» містило обґрунтовану аргументацію впливу

на введення плачу в ранню біографію Марії та згодом – на пізню візантійську традицію «страсних плачів». Отже, окрема етнічна гімнографічна традиція є неоцінним джерелом для виявлення специфіки подальшого розвитку страсного богослужіння. Більш широкий погляд на поєднання культу старозавітних святих та антиїудейської полеміки обстоював Б. Варгхезе в етнічно вирізненому комплексі богослужінь – сирійській православної літургії²⁶. У ході порівняння ще кількох літургічних традицій – вірменської адаптації та грузинського перекладу грецької гімнографії, дозволив Б. Оуттьєру²⁷ виявити канонічне походження в першому випадку позитивної, у другому – критичної моделі за відсутності, як вважає вчений, полемічного протистояння з єврейським народом. Натомість загальний зріз представив Е. Артемі²⁸ у тезах щодо «Псалмів, гімнів і текстів Старого Завіту і їх використання в священні Понеділок і Вівторок», звернувши увагу на особливу підготовку до застосування фрагментів Старого Заповіту²⁹ в цей період церковного року.

Кілька доповідей були присвячені осмисленню заданої проблематики шляхом виявлення істотних закономірностей у самій іудейській традиції. Нові можливості для цього зумовлені доступом до корпусу пізньоантичної гімнографії різних народів. Д.-К. Дорофтей³⁰ на матеріалах арамейської гімнографії сирійсько-палестинського регіону показав відмінності між сприйняттям релігійно-культурного інонаціонального оточення звичайними і священничими верствами іудеїв. Р. Лангер і Д.-Е. Тоніас³¹ поглибили цей напрям доповіддю «Я через іншого» у візантійській і єврейській літургії». Порівнюючи мовні особливості певних стереотипних образів богослужінь Страсного тижня та єврейських молитовних традицій, вони обстоювали необхідність точності дотримання оригіналів і увагу до метафоричності перекладів. Цю ж проблему коментували І. Чіріла й К. Варга³², вказавши одну неузгодженість при перенесенні біблійної

образності в усне середовище. Їхній приклад – переклад відомої фрази (Лк. 2:32) з молитви Симеона Богоприїмника³³: вона стала причиною укорінення однієї з «ізраїльських дилем в усних богослужбових традиціях». Показово, що румунські вчені вважають передумовою усталення некоректної інтерпретації хронологічне співпадіння періоду радикальної лівої ідеології марксизму, реального соціалізму і певного відтинку єврейської історії. За їх думкою, саме такий варіант її побутування в усній традиції виявляє антисемітські настрої духовенства.

Про найбільш загальні церковні, літургійні та соціальні аспекти проблеми поствізантійських впливів як однієї з головних мотивацій антисемітизму доповів Р. Перса³⁴. Їх вражаюча стабільність, на його думку, зумовлена присутніми у канонічних коментарях і дотепер реально діючими наставляннями щодо важливості їхнього збереження. Раціональність такого бачення підтверджена й іншими виступами, зокрема, – доповіддю Ч. Мінаоглоу³⁵, який доводив збереження антиїудейських настроїв упродовж 1453–1821 років завдяки дотриманню візантійських традицій упритул до використання тривких виразів і сталого арсеналу цитат. Н. Киценко³⁶ висвітлила один з історичних прецедентів³⁷, що посиляли антиїудейські настрої на теренах сучасної Польщі. Вчена вважає, що затверджена 1908 року служба святому Гавриїлу Білостоцькому є яскравим прикладом спадщини візантійських літургійних антиєврейських текстів. Показовим є посилення поклоніння святому через три століття, хоча дотепер у різних джерелах відсутня точна інформація про його канонізацію. Свідченням «візантійської тіні» вчена вважає присутність у службі на його честь численних цитат і перефразувань антиєврейських текстів Страсного тижня (використовувався навіть на той же глас, що й для піснеспівів Страсного тижня). Через таке виокремлення образів мови і метафор, а також її вплив на зростання певних суспільних настроїв ця служба і проаналізована.

Утім, на конференції звучали не тільки виступи і дискусії довкола біблійних, літургичних і патристичних джерел. З ракурсу іконографічних аналогів підійшла до паралелей між феноменами ранньої Руської церкви і Старим Заповітом В. Легких³⁸ у доповіді «Християни як новий народ через образи Старого Завіту в візантійській та російській православній гімнографії». Спираючись на тезу про те, що позиціонувати християн як нових людей можна було тільки проти язичників або євреїв, учена вкотре на конференції вказала про парадокс вшанування у візантійській обрядовості іудейських пророків і праведників. Використання церквою Русі візантійських моделей позначилося на свідомому введенні багатьох «відповідників» задля введення історії держави у світовий контекст. Підтвердженням є називання в ранній оригінальній гімнографії, а також хронікальних текстах святих князів Бориса і Гліба Авелем, Ольги – Юдиф'ю або Есфір. Братовбивця Святополк прирівняний до Каїна, хоча братовбивцями виявляються і князі-хрестителі в інших європейських народів. Образотворчий матеріал був використаний і А. Гронек³⁹ у «Представленні синедріону в поствізантійському мистецтві» та Б. Кростіні в «Об'єктах єврейського культу з християнської точки зору: матеріальність і посередництво. Віра і поклоніння»⁴⁰.

Виокремимо ще кілька доповідей, приваблюючих суспільною резонансністю. Це, наприклад, культура менталітетів у церковному просторі на основі записів щодо аспектів єврейської культури у бібліотеці Константинопольського патріарха Фотія (А.-М. Радукан⁴¹); взаємодія між біблійним тлумаченням та антиіудейською політикою при певному правлінні на підвалинах літератури середнього візантійського періоду (Р. Цойлеманс⁴²); реконструкція важливих аспектів християнсько-єврейських відносин (зокрема, прийняття християнства нехристиянами) на основі середньовічних кодексів (у конкретному випадку – відомого як *Bruxellensis Graecus* II 4836; 1027) (О. Занемо-

нец⁴³); «прийняття літургійних гімнів учасниками християнської православної служби» у світлі теорії комунікації А. Парту⁴⁴. Серед найбільш наближених до сучасності проектів – розробки румунських науковців. Так, у ході аналізу шляхів передачі церквою світоглядних концептів у світські публічні кола (гімнографії, біблійних читань, ритуальних дій) М. Патру⁴⁵ відзначив у них структурні та змістовні зміни, що відбувалися під впливом ідеології та політичних подій і втілювали значущі для Румунії 1918–1940-х років суспільні ідеї. Мимовільно була створена паралель із доповіддю авторки цього огляду, що втім, виявила зворотний процес – адаптацію іудеїв у суспільстві та культурі Російської імперії XVIII ст. шляхом смислового переакцентування образу «чужого» завдяки привнесенню нової жанрової концепції у музичний зріз богослужінь. Те, що відбувається робота над розширенням цього напрямку, стало очевидним з іншого виступу. У ньому констатувалася канонізація загиблих колишніх фашистів у комуністичних в'язницях, парадокс уведення деяких текстів з їхніх мемуарів у нещодавно створені й присвячені християнській жертві літургійні служби, та у зв'язку з цим – посилення розбіжності між різними рівнями румунської церкви (Л. Блюта)⁴⁶.

Участь у подібних конференціях є важливою у кількох аспектах. Передусім, відбувається вихід українських дослідників гуманітарного профілю у сфери, актуальні для світової науки і водночас її збагачення глибинним розумінням реалій, до того часу невраховуваних західним світом. Важливість таких внесків, зокрема у випадку контроверсій побутуючим чи обговорюваним ідеям, у плінні розвитку різних галузей складно переоцінити. З іншого боку, ознайомлення з основними у цій сфері екуменізму концепціями, які відтворюють практику сучасного західного богослов'я, культурології та мистецтвознавства, є вагомим інструментом для розвитку українських досліджень богослужбової культури, зокре-

ма, музичної та літургійного мистецтва, різнобічності оцінки внутрішніх і міжнародних зумовлень певних явищ і тенденцій. Адже відкриваються нові обрії та контексти, оновлюється теоретична і методологічна бази таких досліджень, збагачується спектр підходів до вивчення закладених в одній із ключових форм традиційного релігійного служіння концептів і концепцій. Особливу цінність має виявлення нових джерел, що концептуально впливають на піднесення рівня задіяних у вітчизняній практиці наукових парадигм. Критичний перегляд раніше отриманих даних і намагання відповісти на виклики історичної зміни світоглядних систем, радикально посилює від-

повідальність за результати власних висновків і оцінку, на перший погляд евристичних або гіпотетичних викладів інших учених. Об'єднавши таку кількість доповідачів, організатори конференції досягли поставлених цілей: цей науковий форум, поза сумнівом, став якісним етапом у збагаченні й системи взаємопізнання, активізації міжконфесійного та міжнародного діалогу. Цілком очевидно те, наскільки плідним на сучасному етапі є введення в традиційну богословську сферу практик і результатів інших наукових сфер (і навпаки); наскільки результати взаємообміну можуть не обмежуватися суто науковим значенням, а сприяти збагаченню культурного і релігійного досвіду.

Примітки

¹ Michael Azar; університет Скрентона, Пенсильванія, США. «Ізраїль: народ Божий у візантійській літургії на прикладі текстів Великого посту і Пасхи».

² Harald Buchinger; Регенсбурзький університет, Німеччина. «Антиюдаїзм біля витоків візантійського літургійного року. “Ізраїль” і “євреї” в святковій Гомілії Сіверіана з Гавали».

³ Sandrine Caneri; Інститут православного богослов'я ім. Св. Сергія, Париж, Франція.

⁴ Pablo Argarate; Університет Граца, Австрія. Його виступ «Ізраїль і євреї в кондаках римського наспіву» стосувався аналізу антиюдейської термінології з їх різними нюансами (loudaioi, Hebraioi і Israelitai) у їх контексті в кондаках Романа Солодкоспівця.

⁵ Зокрема, О. Іоніте запропонував до вжитку – за аналогією до поняття «паралітургійний» – термін «Параномос» (від грец. παρά і νόμος, nomos – закон). Оскільки перший складник («той, що знаходиться поруч» або «той, що відхиляється від чогось») у поєднанні з другим змінює його сутність, його розуміння обговорювалося за наближення його значення до терміну «аномос» (грец. ἀ-, ἀν- «не», «без»; у сукупності – «беззаконня»). В історичному і богословському контекстах семантику останнього на підставі джерел було асоційовано зі значенням синедріону в розумінні нічного судилища. Тому констатовано теологію заміщення із введенням поняття «Новий Ізраїль».

⁶ Зокрема, логічних складностях з розумінням поняття Бог у Старому і Новому Заповітах, парадоксах ідентифікації Бога.

⁷ Patrick Andrist; Мюнхенський університет ім. Людвіга Максиміліана.

⁸ «Великдень Мелітона [Сардійського – Н. К.] і його контекст: Чи була в давнину християнська традиція протистояння полеміки юдеїв в літургії навколо Пасхи?».

⁹ Stefan Catalin Popa; Інститут перспективних досліджень культури і цивілізації Леванту, Бухарест, Румунія. «Зустріч з Іншим в Священному Місті. Антиєврейські літературні конструкції в сирійських і арабських джерелах про мусульманське завоювання Єрусалима».

¹⁰ Gaga Shurgaia; Університет Неаполя, Італія.

¹¹ Istvan Perczel; Центрально-Європейський Університет, Будапешт, Угорщина.

¹² Eüane Poirot; Кармель, Ізраїль.

¹³ Alexandru Preurcean; Факультет православного богослов'я Бухарестського університету.

¹⁴ Bronwen Neil; Університет Маккуорі, Сідней, Австралія.

¹⁵ Evelina Mineva; Афіньський національний університет; «Євреї в гімнах Іоанна Дамаскіна, Маркоса Євгенікоса і в південнослов'янських перекладах візантійських гімнів».

¹⁶ Ішлося про концептуальне розуміння контекстуальних впливів на гімнографію середнього візантійського періоду і авторизовану адаптацію джерел.

¹⁷ Paraskevi Toma; Університет Мюнстера, Німеччина.

¹⁸ Pier Giorgio Taneburgo; Теологічний факультет Апулії Папської духовної семінарії, Італія.

¹⁹ Basilius Groen; Університет Граца (Австрія), Католицький університет Левена (м. Левен, Бельгія).

²⁰ Чи дійсно «весь народ» (Матвія 27:25) є народом Ізраїлю? Які євреї були «діти диявола» (Іоанна 8:44); ототожнення євреїв зі «злочинцями» всупереч Іоанну (19:7) як передумова до ідентифікації «народу-вбивці».

²¹ Vadim Wltkowsky; Університет Гумбольдта, Берлін, Німеччина.

²² Полемічність текстових алюзій гімнів богослужінь Страсних четверга і п'ятниці.

²³ Alexandru Mihaila; факультет православного богослов'я, Бухарестський університет.

²⁴ Peter Ebenbauer; Інститут літургійних наук, Грац.

²⁵ Stephen Ю Shoemaker; Орегонський університет, США.

²⁶ Baby Varghese; Православна духовна семінарія, Коттаям, Керала, Індія. Антиїудейські вислови Страсного тижня він вважає риторичним прийомом для підкреслення реальності страждань Христа, одночасно враховуючи вплив на використання такого антитетичного викладу характерних прийомів сирійської поезії.

²⁷ Bernard Outtier; Національний науковий центр, Лабораторія природничих наук, Париж, Франція. Доповідь «Образ євреїв в давньовірменській і грузинській гімнографії».

²⁸ Elrinl Artemi; Грецький Відкритий Університет.

²⁹ Йшлося про пієтет, наприклад, до Іосифа Патріарха як до прообразу Христа, використання метафор смоковниці та засохаих фігових дерев як індикаторів реального старозавітного впливу на візантійську обрядовість.

³⁰ Doru Constantin Doroftei; Гамбурзький університет, Німеччина.

³¹ Ruth Langer, Demetrios E. Tonias; Бостонський коледж, США.

³² Ioan Chirila, Cataun Varga; Університет Бабеш-Бойяї, Румунія.

³³ Замість буквального перекладу: «...світло, щоб освітити язичників і славу народу Твого Ізраїля» застосовано «...світло, щоб освітити язичників і славу вірного народу Твого» (цей переклад було повторено в одній зі статей в офіційному виданні румунського патріархату). Виправлення цієї та інших суперечностей доповідачі вважають необхідним задля Заповіту, який Бог заключив з народами світу й особливо з народом Ізраїля.

³⁴ Razvan Persa; Університет Бабеш-Бойяї, Румунія. «Євреї в канонічній традиції православної церкви».

³⁵ Charalampos Minaoglou; Афіський університет, Греція. «Візантійська літургія і поствізантійська антиєврейська література».

³⁶ Nadieszda Klzenko; Університет Олбані, США.

³⁷ «Велика тінь візантійських антиєврейських літургійних текстів: церковно-слов'янська служба мученику Гавриїлу Білостоцькому в ненависній царській Росії».

³⁸ Victoria Legkikh; Віденський університет, Австрія.

³⁹ Agnieszka Groniek; Ягелонський університет, Краків, Польща. Це – дві ікони Христових Страстей XIX століття в словацьких православних храмах Архангела Михаїла в селі Улицькіє Криве і в музеї в Гуменне з села Нова Седіца зі сценами суду над Христом. Невідома у візантійському мистецтві іконографічна тема західного походження спонукала до виявлення оригіналу та обговорення прийомів згідно з каноном поствізантійського мистецтва Центральної та Східної Європи.

⁴⁰ Barbara Crostini; Упсальський університет, Швеція. У спостереженні особливого злиття між ними поза догматичними переконаннями вченою проаналізовано тексти (рукопис Cosmas Indicopleustes, ілюстрований Псалтир та інші) і наявні в них зображення.

⁴¹ Ana-Maria Raducan; Інститут перспективних досліджень в культурі і цивілізації Леванту. «Єврейські автори в Патріаршій бібліотеці».

⁴² Reinhart Ceulemans; Католицький університет Левена. «Антиєврейські заходи імператорів Македонії: роль Біблії».

⁴³ Alexander Zanemonets; університет Хайфи, Ізраїль.

⁴⁴ Alina Pătru; університет ім. Лучіана Благи, Сібіу.

⁴⁵ Marian Patru; Інститут православного богослов'я університет Людвіга-Максиміліана, Мюнхен, Німеччина. «Літургійне будівництво євреїв. Образ євреїв та іудаїзм в гомілітичному дискурсі румунської православної церкви у міжвоєнний період».

⁴⁶ Lonut Bliuta; Румунська академія. Вчений проінформував про те, що не будучи схваленими Священним Синодом, ці служби у повному вигляді та їх гімнографія поширюються в форматі самвидаву, що сприяє збереженню антиїудейських настроїв у суспільстві.